

Arhe X, 19/2013

UDK 1 Spinoza

141. 72

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

MILENA STEFANOVIĆ¹

Novi Sad

TRAGOM POSLEDNJEG PARAGRAFA *POLITIČKOG TRAKTATA*

Sažetak: Tema rada je Spinozino delo *Politički traktat*, s posebnim fokusom na njegovo poimanje političkih prava građana. To uključuje i rasvetljavanje značenja termina građanin u odnosu na kategorije ljudi koje on razmatra kao ne-građane ili kao *derivirane* građane. Autorka usmerava interes na feminističko situiranje ovog problema kod Spinoze, i pokušava da izgradi feminističku interpretaciju kroz presek pojmova kao što su rod, klasa i rasa. To podrazumeva i drugačiji epistemološko-metodološki pristup ovom pitanju i njegovo proširenje na druge grupacije kojima Spinoza odriče građanski status – robove, sluge koji se izdržavaju nekim ropskim poslom i žene. U radu će biti prikazano da Spinozini stavovi proizilaze iz njegovog koncipiranja prirodnog prava kao moći, odnosno sile, kao i promišljanja bića političkog iz postojećeg stanja, odnosno iskustva. Autorka pokušava da kroz analizu tadašnjih istorijskih prilika u Holandiji, koje su, između ostalog, obeležene trgovinom robovima iz Afrike, razjasni poslednji paragraf *Političkog traktata*.

Cljučne reči: crna stranica, prirodno pravo, moć, iskustvo, građani, robovi, žene, feminizam, klasa

UVOD

Džonatan Izrael u svojoj knjizi *Radical Enlightenment Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*² ističe Baruha Spinozu kao filozofa koji je odigrao ključnu ulogu u prosvetiteljskom pokretu i koji je svojom idejom ateizma izvršio značajan uticaj na čitav svet, dajući zamah, pre svega, procesu sekularizacije. Za Izraela, iako mnogi to konstantno odbijaju da priznaju, Spinoza je činio kičmu evropskog radikalnog Prosvetiteljstva svugde u svetu: ne samo u Holandiji, Nemačkoj, Francuskoj, Italiji i Skandinaviji, već i u Britaniji i Irskoj. Samo Prosvetiteljstvo, pak, obeležava bitan korak u pravcu racionalizacije i sekularizacije u istoriji Evrope, i to ne samo u široj istoriji zapadne civilizacije, već, verovatno, u celom svetu. Iz toga jasno sledi da je predstavljalo

¹ e-mail adresa autora: koljcicki@gmail.com

² Israel I, Jonathan, *Radical Enlightenment Philosophy and Making Modernity*, Oxford University Press, New York, 2001. str. 4 – 22.

jedan od najvažnijih pomaka u istoriji čoveka. Evropska prosvetčenost ne samo da je napala korene tradicionalne evropske kulture kroz sekularizaciju svih institucija i ideja, već i intelektualno, a do određene mere i u praksi – efektivno je srušen svaki legitimitet monarhije, aristokratije, potčinjenosti žena muškarcima, ropstva, crkvene vlasti i zamjenjen principima univerzalnosti, jednakosti i demokratije. Samo Prosvetiteljstvo, za njega ekvivalentno Spinozizmu, presudni je momenat Moderne, i u izvesnom smislu, čitajući knjigu, stiže se uticaj da Izrael redukuje projekat Moderne na Prosvetiteljstvo, a Prosvetiteljstvo na Spinozu i njegove direktne i indirektne uticaje.

Ne ulazeći u iscrpnu Izraelovu argumentaciju i (ne)opravdanost njegovog stava, jer se, pre svega, ne tiče direktno same teme, čini se da bi najbolje bilo početi od onoga što je kod Spinoze mnogo manje dovodivo u pitanje i što je relevantno za samu temu. Baruh Spinoza je bio filozof Novog veka i njegova filozofija značajno reprezentuje ključne ideje Novovekovlja, a posebno ideju koja najavljuje raskid sa dotadašnjim feudalnim sistemom koji svoj legitimitet fundira kroz religiju. Ono što je karakteristično za filozofije ovog doba jeste to da su njihove koncepcije najviši duhovni izraz tog procesa sekularizacije, odnosno, procesa opoziva religije u društvenom životu³, Ipak, Spinozina filozofija ne može da se odupre Prokrustovoj postelji kauzalno-mehanicističkog determinizma, a tamo gde to uspeva da učini, to je upravo zahvaljujući Spinozinim *propustima* da bude dosledan u svojim namerama.

Ovaj filozof, kao i Dekart, ljudsko delanje izvodi iz ontologije prirode – *deus sive natura*, a etiku i filozofiju politike pokušava da izvede iz nje, što u samom korenu predstavlja put koji ne vodi i ne može da vodi zadatom cilju. Ipak, ono što je moderno u Spinozinoj filozofiji jeste ideja oslobađanja čoveka od afekata i intelektualna ljubav prema bogu: u njoj se etički princip premešta iz društvenog kolektiviteta u sferu ljudske unutrašnjosti i subjektivnosti, a upravo subjektivnost čoveka je mesto borbe između afekata i unutrašnjeg stanja ljubavi⁴.

Upravo zahvaljujući takvom momentu modernosti Spinoza i ima svoje mesto u današnjim sistematizacijama istorije filozofije, što je znak da je značaj njegove filozofije prepoznat. Vrednost njegove filozofije, nebitno da li se stavlja u rang najviše tačke svet-skog istorijskog događaja kao kod Izraela, ili ne, ostaje nešto što ima svoje mesto i što je uvek iznova vredno promisliti.

Jedan od novijih interpretativnih pojmova koji se vezuju za Spinozinu filozofiju, a koji je isprovocirao ovaj rad jeste *crna stranica*⁵ koja se odnosi na poglavlje o ženama u *Političkom traktatu*. Ovaj naziv skovao je interpretator Spinoze Vim Klejfer (Wim Klever⁶), ali su ga feminističke filozofkinje preuzele kao naziv za problem pozicije političkih prava žena u ovom Spinozinom delu.

³ Perović, Milenko *Filozofija morala, Cenzura*, Novi Sad 2013, str. 30.

⁴ Perović, Milenko *Filozofija morala, Cenzura*, Novi Sad, 2013, str. 30-31.

⁵ Gullan-Whur, Margaret *Spinoza and equality of women* <http://Spinozaauthor.wordpress.com/books-by-Spinozaauthor-margaret-gullan-whur/articles-on-Spinoza-by-margaret-gullan-whur/Spinoza-and-the-equality-of-women/>

⁶ Isto.

Baruh Spinoza nije se u svojoj filozofiji, kao ni većina filozofa, bavio onim što su feministkinje nazvale ženskim pitanjem ili rodnom problematikom, problemom telesnosti kao razlike, niti je na filozofski način pisao o ženama, ali se u jedanaestom poglavlju *Političkog traktata* osvrće i na politička prava žena, u skladu sa svojim poimanjem prirodnog prava koje nosi žig tadašnjih prilika u Holandiji. Činjenica je da njegovo pisanje o političkim pravima žena staje u svega nekoliko rečenica, ali to nije sprečilo savremene feministkinje da se bave Spinozinim delima, naročito *Političkim traktatom*, ali i *Etikom*. Ipak, svega nekoliko rečenica koje su nekada bile skrivene u samorazumljivosti te epohe, danas predstavljaju dragocenost koja otkriva jedan aspekt, ako ne i više aspekata, te filozofije i samog duha vremena u kojem je iznedrena.

Bez obzira na diskontinuitete u aktuelnosti i periode zaborava koji su obeležili Spinozin filozofski put, ovaj filozof pokazuje interpretativni potencijal kroz filozofsku istoriju. Tako je i sa feminističkim pristupom Spinozi. Prema mišljenju Moire Gejtens (Moire Gatens) isključivanost većine žena iz istorijskog razvoja filozofije značila je, do nedavno, da određena pitanja, preokupacije i gledišta ostaju van razmatranja. Feministički filozofi otpočeli su kritičko sagledavanje filozofskih tekstova i zaključili su da diskursi filozofije nisu rodno neutralni, a da filozofski narativi ne pružaju univerzalne perspektive, već radije privileguju određena iskustva i verovanja o drugima. Ono što, po mišljenju ove autorke, odlikuje feministička filozofska istraživanja je to što dodaju dublju, obogaćujuću interpretativnu dimenziju koja se tiče pitanja moći, rodne distribucije benefita i tereta društvenog i političkog života, kao i to što istražuju tobože prirodno zavisani status nekih individua⁷.

S pravom Gejtens ističe da se mnogim pitanjima koja odlikuju feministički pristup niko nije bavio i da je perspektiva iz koje je nastao vladajući filozofski kanon, pre svega, istorija belog muškarca više srednje klase⁸, međutim, moglo bi se otvoriti drugo pitanje – da li feministička interpretacija Spinoze (ili nekog drugog filozofa iz minule epohe) može biti legitimna s obzirom na činjenicu da je feministički pokret rođen mnogo kasnije od Spinoze i da se politička prava žena kao opšte raspoloženje i samorazumljiva tekovina počinju intenzivno širiti tek nakon Drugog svetskog rata, dok se feministički pristup epistemološko-metodološki zasniva tek krajem 20. veka kada na mnogim univerzitetima postaje ravnopravna disciplina ili perspektiva? Nešto što bi se moglo nazvati ženama kao modernim subjektima postoji relativno kratko, ali kao ljudi u svojoj potenciji postojale su oduvek. Takođe, ni čovek kao čovek u modernom smislu, sa svim svojim pravima i svesti o slobodi kao supstancijalno neotuđivima, ne postoji od uvek, već je isto tako povesni proces i zadatak. Sama činjenica da je povեսno otvoren novi horizont interpretacije, iako su žene⁹ oduvek postojale, horizont koji je direktno stvar emancipacije, dokaz je da ovom duhu vremena pripada taj zahtev.

⁷ Gatens Moira, *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, edited by Moira Gatens, the Pennsylvania State University Press, 2009, USA, str. v – viii.

⁸ Isto, str. Viii.

⁹ To što su oduvek postojale žene i što su neke sigurno izučavale Spinozu i druge filozofe, ne treba brkati sa feminizmom i pojam feminističkog postavljati kao sinonim za žensko jer ovaj teorijsko-praktički pokret svojim konceptom obuhvata mnogo širi koncept istraživanja od bavljenja *ženskim stvarima*.

Feministička interpretacija Spinoze podrazumevaće ono što u sebi ovaj termin etimološko-istorijski sadrži – proučavanje građanskog položaja žena u Spinozinoj filozofiji. U tom kontekstu sama analiza onog *ženskog* kod Spinoze, kao i pretpostavljanje tog *ženskog*, pokazaće se kroz rad, kao podrazumevani istraživački horizont kojem je immanentan hronocentrizam, ali koji je, bez obzira na tu manu, najrasprostranjeniji i vremenski najžilaviji, istraživački okvir.

Međutim, zbog navedenog ograničenja, rad će biti tako struktuiran da se prikaže kako je bez preseka sa pojmovima kao što su klasa i rasa, nemoguće učiniti korektnu analizu, jer je svaki subjekt uvek određen konkretnim momentima koji ga određuju, a ne samo polnošću kao zasebnim entitetom nezavisnim od relacija sa vlasništvom, posedovanjem i radom¹⁰. Štaviše, pitanje klase i rase, često se pokazuje kao nešto što determiniše samu polnost, a ne obrnuto.

MOĆ KAO GRANICA PRAVA

Već na samom početku prve glave *Političkog traktata* Spinoza postavlja ključ interpretacije čoveka, samim tim žena, robova i sluga koji se izdržavaju nekim ropskim poslom, zatim, razlika među ljudima, državama... Prateći argumentaciju ovog filozofa u *Političkom traktatu in toto*, put mišljenja navodi na zaključak da su razlozi za različito političko situiranje ljudi kao građana i onih koji to nisu, proizašli iz iste misaone matrice – iz ideje prirodnog prava koja podrazumeva to da je pravo shvaćeno kao moć. Shodno tome, ljudi i države se međusobno razlikuju po tome koliko moći imaju.

Spinozina intencija je da se, kako se da pročitati iz napisanog u uvodnim poglavlji-ma, distancira od bilo kakve filozofije koja slavi ljudsku prirodu koja nigde ne postoji, i da se okrene onoj koja postoji. Kao meritum poznavanja politike Spinoza ističe iskustvo, a ne razum, iako se često poziva na razum kao nešto što razlikuje mudraca od budale. Sa tim u vezi Spinoza piše da su političari uspeali bolje od filozofa da raspravljaju o političkim stvarima, jer su se rukovodili iskustvom i nisu govorili ni o čemu što bi bilo suviše daleko od stvarnog života, odnosno, onoga što bi bilo utopijsko¹¹.

Dakle, ove Spinozine misli najavljuju da će o političkom praksisu govoriti isključivo na osnovu postojećeg, preciznije, zatečenog stanja političkog života, jer to što je zatečeno, jeste, prema njegovom mišljenju, takvo na osnovu prirodnih zakona, a to znači da je uvek bilo i da će biti, odnosno, da nije nešto što treba da se menja. Spinoza o politici kao sferi praksisa slobode još uvek govori kao o svetu prirodnosti u kojem vladaju nepromeljivi zakoni – zakoni nužnosti¹². Prirodno pravo kod Spinoze je izjednačeno sa moći, odnosno, pod prirodnim pravom ovaj filozof podrazumeva *same prirodne zakone ili pravila prema kojima se sve dešava, drugim rečima, silu same prirode; iz ovog*

¹⁰ Hennessy, Rosemary *Profit and Pleasure Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London, 2000.

¹¹ Spinoza, Baruh *Politički traktat*, 1957, *Kultura*, str. 5-6.

¹² Problem Spinozinog zasnivanja etike i filozofije politike jeste upravo u tome što u sferu slobodnog delanja pokušava da ekstrapolira nepromenjive zakonitosti prirode oličene u kauzalnim odnosima, a ne da ljudsko delanje zasniva iz razlike prema prirodi.

sledi da pravo celokupne prirode, a samim tim i prirodno pravo svakog pojedinca, dopire dotle dokle i njegova moć; sledstveno tome, sve što čovek čini prema prirodnim zakonima, on to čini prema najvišem prirodnom pravu¹³ i ima onoliko prava nad prirodom koliko ima i sile¹⁴.

Iako je za Spinozu demokratsko¹⁵ uređenje društva-države uređenje za koje se zalaže, taj stav je prožet idejom da je moć-sila jedina granica prava, bilo da je u pitanju pojedinac, grad ili država¹⁶. Ova ideja predstavljaće temeljnu nit u *Političkom traktatu*, nit koja će do samog konca izneti i mišljenje o političkim pravima žena, dece, zatvorenika, sluga, ali i o robova u najdoslovnijem smislu.

Sa tim u vezi Spinoza piše:

...očigledno je da možemo zamisliti više vrsta demokratskog uređenja države. Međutim, moja namera nije da raspravljam o svakom od njih, nego samo o onome gde pravo glasa u vrhovnoj skupštini i pravo zauzimanja položaja u državi, imaju bez izuzetka svi oni koji se pokoravaju samo zakonima otadžbine i koji su, osim toga, svoji gospodari i žive časno. Kažem izričito: oni koji se pokoravaju zakonima otadžbine da bih isključio strance, za koje se smatra da su pod tuđom vlašću. Osim toga dodao sam: koji su, pored toga što se pokoravaju zakonima, i svoji gospodari, da bih isključio žene i robove¹⁷, koji žive pod vlašću muževa i gospodara, kao i decu i siročad za sve vreme dok se nalaze pod vlašću roditelja ili staralaca...^{18 19}

Spinoza je filozof kroz čije se ideje legitimišu interesi novonastale buržoazije – slobode i prava građana koji više ne mogu da počivaju na feudalnoj privilegiji i tom tipu hijerarhizacije. Njegove ideje, bazirane na konceptu prirodnog prava, progresivne su za 17. vek i imale su svoju istorijsku ulogu, te ih tako treba i posmatrati, ali taj će koncept s vremenom iskazati svoja ograničenja. Ovaj filozof završava *Politički traktat* rečenicom u kojima eksplicitno odriče pravo aktivnog i pasivnog biračkog prava ženama, robovima, strancima i zločincima, odnosno, zatvorenici²⁰.

Ovaj paragraf feministkinje su, kada su u pitanju prava žena, ili osudile kao mizogino filozofsko nasleđe, ili, su se, pak, okrenule Spinozinoj *Etici* nastojeći da političko pitanje prava žena i robova protumače u okviru etičke kategorije koja podrazumeva to

¹³ Isto tako, za Spinozu, svaka državna zajednica ima onoliko prava koliko je njena moć, a pravo države je prirodno pravo nastalo silom množine prirodnih prava. U državi prestaje prirodno pravo prema kojem je svaki pojedinac svoj sudija, međutim, ukoliko veliki broj građana smatra da država ne ostvaruje njihove interese, građani imaju prava da se udružuju protiv države zbog zajedničkog nezadovoljstva.

¹⁴ Spinoza, Baruh *Politički traktat, Kultura*, 1957, str. 10.

¹⁵ Videti: Spinoza, Baruh *Politički traktat, 1957, Kultura*, str. 86.

Građani se po Spinozinom mišljenju s pravom mogu smatrati jednakima, jer je moć svakog od njih u poređenju sa moći države gotovo beznačajna. Dakle, jednakost građana je za Spinozu više posledica odsutva moći u odnosu na državu.

¹⁶ Isto, str. 34.

¹⁷ Naglasila M.S. U narednom poglavlju biće reči o Spinozinom poimanju ropstva.

¹⁸ Spinoza, Baruh *Politički traktat, Kultura*, 1957, str. 100.

¹⁹ Takođe, govoreći o sastavljanju vojske od samih građana, Spinoza izostavlja eksplicitno zločince, maloumne i, kao posebnu kategoriju, slugu koji se izdržavaju nekim ropskim poslom.

²⁰ Spinoza, Baruh *Politički traktat, Kultura*, 1957, str. 100.

da su slobodni oni koji se ne potčinjavaju afektima, odakle bi se mogao izvesti zaključak drugačiji od onog koji se izvodi kada se tumači *Politički traktat*. Međutim, *Politički traktat* predstavlja Spinozin pokušaj da zasnuje političku filozofiju kao posebnu disciplinu nezavisnu od etike, pa se tumačenje ovog dela ne može supstituirati tumačenjem *Etike* i *vice versa*²¹. Ovome u prilog govori i to da ne postoje rečenice u *Političkom traktatu* koje upućuju na to da biće političkog treba da se zaključuje iz etičke građe. Ako se tumače Spinozini stavovi o političkim pravima žena i robova, *Etika* nije mesto za to već *Politički traktat*²².

Distinkciju između političkih prava muškaraca i žena Spinoza obrazlaže postojećim stanjem koje počiva na prirodnim zakonima, a ono je po Spinozi posledica muške i ženske prirode. Sa tim u vezi Spinoza distingvira prirodne i ljudske zakone. Prirodni zakoni su nepromenljivi, dok su ljudski zakoni postavljeni i oni se mogu menjati. Iz tog razloga Spinoza razmatra da li su žene potčinjene po prirodi ili po ljudskom zakonu, da bi zaključio da su one pod vlašću muškaraca po prirodnom, a ne po ljudskom zakonu. Pošto prirodni zakon za Spinozu predstavlja, pravi, istinski, nepromenljivi zakon, iz toga proizilazi da po prirodi žene imaju (i treba da imaju) manje prava-moći u odnosu na muškarce.

Dok ljudski zakon nema prava da bilo koga isključi iz vlasti, pa ni žene, prirodni zakon to čini, a isključenje žena iz vlasti je posledica njihove slabosti, što se po Spinozi vidi ako se oslonimo na iskustvo, a iskustvo je to što u proučavanju funkcionisanja politike treba da je merodavno, stoga načela i prirodne osnove državne vlasti ne treba tražiti u *poukama razuma*²³, nego ih treba izvoditi iz prirode zajedničkog stanja čovečanstva²⁴. U prilog ovom stavu Spinoza naglašava da to što nismo videli da ljudi i žene zajedno vladaju²⁵, već se ženama vlada, jeste dokaz da žene po prirodi i ne treba da

²¹ Sa tim u vezi je neodrživa Smitova teza da Spinozinu *Etiku* treba čitati kao delo političke teorije, jer ona to navodno jeste; tačnije, za Smita *Etika je strastveno duboko političko delo* i ona se *se* ne bavi uređenjem države-društva i njegovim funkcionisanjem, ona smeru na uređenje *unurašnosti* sub specie aeternitatis za razliku od *Političkog traktata* koji se ne bavi intelektualnom ljubavlju prema bogu. Videti: Smith, Steven, *What kind of democrat was Spinoza*, <http://www.jstor.org/stable/30038393?&Search=yes&searchText=baruch&searchText=Spinoza&list=hide&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3D%2Bbaruch%26Search%3DSearch%26gw%3Djtx%26prq%3D%26hp%3D25%26acc%3Don%26aori%3Da%26wc%3Don%26fc%3Doff&prevSearch=&item=8&ttl=1178&returnArticleService=showFullText> Prema Smitovom mišljenju Spinozina *Etika* se retko čita kao delo političke teorije. Za njega je mračna geometrijska struktura i autorova vezanost za metafizički determinizam naizgled nešto što ne obećava topos za utemeljenje političke teorije. Međutim, za ovog autora to je greška, jer je za njega Spinozina *Etika* političko delo, tačnije politički manifest. Iznad svega, prema njegovom mišljenju ta knjiga smeru na to da nas nauči kako da delujemo kao članovi demokratske zajednice.

²² Takođe, ni sam pokušaj bavljenja time da li se Spinozina etika zasniva na filozofiji politike i obrnuto, nema puno smisla, s obzirom na činjenicu da i jednu i drugu oblast Spinoza pokušava da zasnuje na metafizici u kojoj je supstancija bog-priroda, što je glavni problem njegove filozofije koji ne može da prevaziđe.

²³ Isto, str. 100, kao i str. 13.

²⁴ Isto, str. 8.

²⁵ Videti: Monteskje, Šarl *O duhu zakona*, Tom 1, Filip Višnjić, Beograd, 1989, str. 118-125.

Kada su žene u pitanju, npr. Monteskje ima drugačiji stav: protiv toga je da žena gospodari u kući, ali ne i u carstvu. Analizirajući različite istorijsko-geografske primere Monteskje tvrdi da vladavine žena mogu da budu veoma ugodne. Po svemu sudeći, Monteskje misli na nasledno pravo žene da vlada, odnosno na žene

vladaju, jer sa muškarcima ne mogu da se porede ni u veličini duše, inteligenciji – prirodnoj moći. Zbog toga se, nastavlja Spinoza, može tvrditi da priroda nije dala ženama jednako pravo kao ljudima, nego da su one primorane da popuštaju muškarcima. Upošte, zaključuje Spinoza, muškarci i žene ne mogu ravnopravno da vladaju bez velike štete po mir²⁶.

To što Spinoza piše o ženama upravo jeste dosledno primenjeno njegovo mišljenje o prirodnom pravu kao moći. U kontekstu u kojem Spinoza razmišlja, on pripada u potpunosti sopstvenom duhu vremena i tom iskustvu.

Status žene derivira se po Spinozi iz oca ili muža. U tom smislu žena jeste građanka, ukoliko je ćerka građanina, ona je nešto između roba i građanina-muškarca. Takođe, građanski status se može prenositi sa žene na potomke ukoliko se žena uda za stranca – ukoliko se stranac²⁷ oženi ćerkom građanina i sa njom ima decu, njegova deca smatraće se građanima-državljanima²⁸. Ipak, u toj ulozi, žena je samo prenosilac građanskog statusa sopstvenog oca na decu stranca, a građanski status deca ne dobijaju zahvaljujući ženi, već zahvaljujući njenom ocu.

Margaret Gulan-Vur (Margaret Gullan-Whur) se pita da li je moguće da Spinoza pokušava da isključi polovinu čovečanstva iz političkog života²⁹. Autorka upoređuje tvrdnju iz *Političkog traktata* sa principima koje Spinoza iznosi u *Etici*, zaključujući da principi izneti u *Etici* imaju univerzalan karakter i da su u koliziji sa onim što je izneto u *Političkom traktatu*. Preciznije, prema njenom mišljenju, univerzalnost ideje slobode koju postulira *Etika* osporena je u *Političkom traktatu*. Autorka iznosi mogućnost da tvrdnje koje je Spinoza izneo o ženskoj mentalnoj sposobnosti, mogu biti shvaćene kao da žene imaju iste šanse da prepoznaju zajedničke pojmove, ali su više od muškaraca sklone tome da budu zbunjenje čulnim i emocionalnim idejama. Međutim, Gulan-Vur konstatuje da Spinoza to ne formuliše na takav način da dozvoljava takav vid tumačenja. Autorka s pravom konstatuje da se Spinoza ne može tako interpretirati, jer je u *Političkom traktatu* na *crnoj stranici* eksplicitno napisao da su žene iracionalne/nerazumnije u odnosu na muškarce³⁰.

Iako prema Spinozinoj tvdnji nijedan čovek ne može uvek da bude razuman, štaviše, ljudi su najčešće pod dejstvom afekata, iz njegovog stava prema ženama može se zaključiti da smatra da su žene mnogo više pod dejstvom afekata, odnosno da je sama polnost distinktivno mesto afektivnog i neafektivnog. S druge strane, ako se poslednji paragraf *Političkog traktata* detaljnije prouči, može se videti da polnost nije jedino, čak ne ni najvažnije mesto, zasnivanja građanskog statusa. Žena pripada mužu i ocu u kon-

iz kraljevskih porodica koje svoj status zasnivaju na pripadnosti određenoj porodici, za šta je u istoriji svakako bilo primera.

²⁶ Spinoza, Baruh *Politiki traktat* str. 5 – 6, *Kultura*, 1957, str.100-101.

²⁷ Stranac ne može biti građanin budući da pripada drugoj državi.

²⁸ Isto, str. 44.

²⁹ Videti: Gullan-Whur, Margaret, *Spinoza and the equality of women*, <http://Spinozaauthor.wordpress.com/books-by-Spinozaauthor-margaret-gullan-whur/articles-on-Spinoza-by-margaret-gullan-whur/Spinoza-and-the-equality-of-women/>

³⁰ Isto.

tekstu srodnosti – porodice, muž ili otac reprezentuju odluke cele porodice u političkom praksisu. Taj se odnos u nekim aspektima može pokazati kao gospodarski zato što žena nema direktnu moć da o sebi odlučuje, ali ipak nije odnos prema vlasništvu. Njen se status može okvalifikovati kao derivirano građanski jer ona nije bez tog statusa. Žena svoja prava derivira iz muškarca, ali *samo ukoliko je on sam građanin*³¹. Dakle, posmatrano s aspekta klase, žene o kojima Spinoza piše su građanke na osnovu statusa svog muškog srodnika. Polnost se ne odnosi se na one žene i muškarce koje ne pripadaju klasi novonastale buržoazije³².

S druge strane, postoje robovi, svi oni muškarci, žene i deca koji nemaju sami sebe u posedu. Oni nemaju nikakvo pravo. Njihov razum i afektivnost za Spinozu u tom vremenskom kontekstu i nisu bili nešto o čemu se raspravlja ili piše. Oni nisu građani niti to mogu da budu. Te žene čak i nisu žene, jer robovi u pravom smislu reči nisu ljudi. Njihova polnost zavisi od njihove klase. Uopšteno, za Spinozu je rob *onaj koji je prisljen da se pokorava naređenjima gospodara jedino radi koristi onoga koji ih izdaje*³³.

Tadašnje ekonomsko-političke prilike za Spinozu su samorazumljivost koju ne pokušava da obarazloži. To je jasan indikator da je analiza položaja žena u Spinozinom delu nepotpuna ukoliko se razmatra bez klasne analize. Ako Spinoza govori o ženama i ako se želi načiniti valjana feministička analiza, treba se pitati o kojim ženama ovaj filozof govori i šta podrazumeva pod tim „žene“. Spinoza govori o pravima žena građanske klase. Pošto nalazi za shodno da se makar i u poslednjem paragrafu upusti da kaže nekoliko rečenica o toj temi, znači da ih prepozna je kao nekoga o kome treba nešto napisati i pružiti obrazloženje, iako ono nije u argumentacijskom smislu na visini filozofskog zadatka. Spinoza ne može da se ogluši o njihovo postojanje zato što su one ćerke i žene ljudi koji su građani. Robovi su uzgredni u tekstu, o njihovim pravima Spinoza ne piše³⁴. Spinozino vreme³⁵

³¹ Istakla M. S.

³² Za Rozmeri Henesi patrijarhat ima mnoge forme, u zavisnosti od relacija sa vlasništvom, posedovanjem i podelom rada, koje mogu da koegzistiraju sa mnogobrojnim povesno prevaziđenim društvenim odnosima. Buržoaski patrijarhat počiva na heteroseksualnoj matrici i rasizmu. Videti: Hennessy, Rosemary *Profit and Pleasure Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London, 2000, str. 23-29.

³³ Spinoza, Baruh *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd, 1957, str. 194.

³⁴ Videti: Johannes Postma, *The dimension of dutch slave Trade from Western Africa*, <http://www.jstor.org/discover/10.2307/180853?uid=3738928&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102439678197>

Važnost uloge Holandije u trgovini robovima iz Afrike različito se procenjuje. 1629. godina se najčešće uzima za godinu početka trgovine robovima. Tada je kompanija WIC zvanično prihvatila odgovornost za snabdevanje holandskih plantažera u Americi afričkim robovima. Sa razvojem plantaža šećera u Brazilu i zapadno indijskim ostrvima tokom tridesetih i četrdesetih godina 17. veka, evropski plantažeri povećali su svoje zahteve za robovskim radom.

Procenjuje se da je oko 10 miliona ljudi nasilno iseljeno iz Afrike u zapadnu hemisferu. Od toga je Holandija transportovala blizu 500 000, odnosno, oko 5 posto od ukupnog broja robova. Holandija nikada nije bila vodeća zemlja u trgovini ljudima u kvantitativnom smislu, iako su tokom 17. veka postojali kraći periodi tokom tridesetih i četrdesetih godina kada je Holandija prednjačila u ovoj vrsti trgovine.

³⁵ Trgovina robovima iz Afrike bila je u to vreme gotovo samorazumljiva. Možemo uzeti za primer stavove Montesjkjea, Spinozinog savremenika, kada su u pitanju crnci i ropstvo, koji su iz današnje perspektive svakako rasistički. Montesjkje, čija je uloga veoma značajna u idejnom kreiranju Francuske revolucije, principijelno je bio protiv ropstva jer je smatrao da se svi ljudi rađaju jednaki, a svaka želja za uvođenjem

je obeleženo trgovinom ljudima iz Afrike³⁶ i to je upravo period kada je Holandija prednjačila u tome. Po svemu sudeći, to iskustvo je utkano u njegovu političku filozofiju.

VRSTE ROPSKOG ODNOSA

Postoji više podela koje ovaj filozof iznosi o ropском odnosu u *Političkom traktatu*: prvi odnos nastaje kada jedan čovek ima u svojoj vlasti drugog čoveka i kada ga drži vezanog, drugi kada jedan čovek oduzme drugom sredstva odbrane ili bega, treći kada ga savlada strahom, a četvrti kada ga savlada dobročinstvima i kada ga time pokorava sopstvenoj volji. Takođe, ropstvo nastaje kada duša nije u stanju da se u potpunosti služi razumom, pa padne pod vlast drugog čoveka prevarom³⁷. Prva dva načina odnose se na telesno porobljavanje, dok treći i četvrti način porobljavanja drže u vlasti i telo i dušu, ali samo dok traju osećanja koja drže te osobe u ropском položaju. Prema Spinozinom mišljenju kada ta osećanja nestanu, nestaje i ropски odnos, a rob ponovo postaje gospodar³⁸.

Ukratko, Spinozina podela ropstva obuhvata ropstva duše i telesna ropstva. Telesno ropstvo je stvar samoodržanja i fizičkog odupiranja nekom drugom ko isto tako ima fizičku moć. Oni koji su telesni robovi su robovi po prirodi sopstvene nemoći u odnosu na nekog drugog – oni pripadaju gospodarima i kao takvi nemaju politička prava.

U *Etici* je problematika ropstva obrađena u odnosu na robovanje razuma afektima³⁹, dok je u *Političkom traktatu* Spinoza više okrenut, kako sam kaže, iskustvu, pa na taj način i govori o ropstvu. U *Teološko-političkom traktatu*, kao što je pomenuto u prethodnom poglavlju, Spinoza govori o robovima kao onima koji moraju da se pokoravaju

robovlasništva izvire iz pohlepe, a ne iz ljubavi prema opštem dobru. Ipak, kada su crnci u pitanju, Monteske je imao potpuno drugačiji stav koji objašnjava geografskom pripadnošću – zemlje iz kojih su crnci su podneblja u kojima su temperature toliko visoke da ropstvo manje sablažnjava razum. Iz tog razloga će Monteske o crncima pisati kao o stvorenjima koja čak i nisu ljudi, pa nepravda prema njima i nije nepravda: *oni u kojima je reč su crni od glave do pete, a nos im je tako spljošten da ih je gotovo nemoguće žaliti... Dokaz da su crnci lišeni zdravog razuma jeste činjenica da više cene ogrlicu od stakla negoli od zlata, metala koji je kod svih posvećenih naroda onako važan. Nemoguće je poverovati da su ona stvorenja ljudi, jer ako pretpostavimo da su ljudi, uskoro će se poverovati da mi nismo hrišćani*. Videti: Monteske, Šarl *O duhu zakona*, tom 1, Filip Višnjić, Beograd, 1989, str. 80-85.

³⁶ Videti: Charles, Jarret, Netherlands in the seventeenth century <http://books.google.rs/books?id=FzEqPC S0zWoC&pg=PA5&lpg=PA5&dq=Spinoza+about+slave+trade&source=bl&ots=E1oksl4wd&sig=HPw Q1xX0uk6ZUz3AxJkYXBUfCh4&hl=sr&sa=X&ei=WsvAUbi8Msjn4QSR6oGYBg&ved=0CIMBEogBM Ak4FA#v=onepage&q=Spinoza%20about%20slave%20trade&f=false> Kako navodi Džaret, 17. vek se smatra zlatnim dobom Holandije kako za trgovinu, tako i za arhitekturu i umetnost. Takođe, to je doba njenog značajnog učešća u trgovini robovima.

³⁷ Isto, vidi, str. 13.

Prema Spinozinom mišljenju najnezavisniji su oni ljudi čiji je razum najjači i koji se njime rukovode. U stvari, čovek je onoliko slobodan koliko je u stanju da se služi sopstvenim razumom.

³⁸ Spinoza, Baruh *Politiki traktat, Kultura*, 1957, str. 10- 13.

³⁹ U *Etici* u četvrtoj i petoj glavi Spinoza govori o ropstvu i slobodi. Za Spinozu je ropstvo ljudska nemoć u buzdavanju, odnosno umeravanju i ograničavanju afekata zato što čovek koji je podložan afektima nije svoj gospodar nego je podložan sudbini i nalazi se u njenoj vlasti.

naređenjima gospodara isključivo za gospodarsku korist, ali ne odustaje ni od određena ropstva kao robovanja afektima.

U *Političkom traktatu* Spinoza smatra da, u skladu sa svojim shvatanjem prirodnog prava kao moći, odnosno sile, neki ljudi mogu pripadati drugim ljudima. Ukoliko ti drugi imaju više moći, onda su pod njihovom vlašću⁴⁰. Čovek pripada samom sebi samo *onoliko koliko je u stanju da odbije svako nasilje, da nadoknadi po sopstvenoj volji štetu koja mu je naneta, odnosno da živi kako mu se dopada*⁴¹. *Duša potpuno gospodari samom sobom samo onda kada je u stanju da se pravilno služi razumom*⁴².

Slično Aristotelu, Spinoza distingvira odnos roditelja prema deci i gospodara prema robovima, odnosno, muža i žene prema deci, kao i njihov odnos prema robovima. Odnos gospodara prema robovima je odnos prema vlasništvu, dok prema deci ne treba postupati kao prema robovima – vlasništvu. Za Spinozu upravljanje domaćinstvom ne postiže se time što se roditeljska vlast zamenjuje pravom vlasništva, iako između dece i roditelja postoji više rasprava nego između gospodara i robova⁴³.

NEČUJNI MONO-DIJA-LOZI

Današnji čovek podrazumeva negativnu konotaciju termina ropstvo, međutim, u 17. veku on je u dobroj meri obremenjen lukrativnom samorazumljivošću, iako je robovlasnički odnos kao povesni princip istorijski bio prevaziđen⁴⁴. Spinozin stav o političkim pravima žena je na različite načine kritikovan od strane feministkinja, ali ono što bi trebalo da zaokuplja pažnju u 21. veku jeste to što Spinozino navođenje robova u ovom paragrafu, ostaje nedovoljno istraženo. Izostanak klasne analize u interpretaciji Spinoze, i uopšte, izostanak klasne analize u feminističkom epistemološko-metodološkom pristupu, razlozi tog izostanka, jesu posebno važno pitanje koje bi se moglo i koje bi trebalo postavljati. Rozmeri Henesi se bavi pitanjem vidljivosti, odnosno prepoznatljivosti određenih identiteta i problema u feminističkoj teoriji, odnosno, kako određene identitete i pitanja prepoznamo kao bitne, dok druge ne. Ovo pitanje se tiče pitanja kako određeni narativi postaju oficijelna teorija u određenom periodu i toga koji su to mehanizmi koji ih u određenom trenutku čine takvima da postanu prepoznatljivi kao vodeća ideološka pitanja i zadaci emancipacije, dok druga pitanja ostaju nevidljiva ili zanemari-vana. Prema njenom mišljenju pitanja i problemi koji se nameću kao *mainstream* nikada nisu nasumična i slučajna, već su uslovljena ideologijom eksploatacije koja naturalizuje

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, str. 13.

⁴² Isto, str. 14 – ovo određenje ropstva slično je određenju iz *Etičke*.

⁴³ Spinoza, Baruh *Politički traktat, Kultura*, 1957, str. 34.

⁴⁴ Savremenom čoveku nisu strana dešavanja u vezi sa trgovinom ljudima, međutim, ta je institucija u većini zemalja i kod većine ljudi prepoznata kao kriminogena i jasno je da se o ljudima ne može govoriti, niti prema njima postupati, kao prema vlasništvu. Sofisticirani oblici upravljanja masama i eksploatacija, udruženi sa patrijarhalnom matricom, posebna su tema koja premašuje okvir ovog rada.

razlike polova, rase, etniciteta, seksualnog opredeljenja, siromašnih i bogatih, etc, čime daju legitimitet odnosima potčinjavanja i dominacije⁴⁵.

Istina, sa tzv. trećim talasom feminizma i pitanje klase se definiše kao jedan od bitnih analitičkih okvira. Postmoderni obojeni feminizam i kvir teorija pod analitičkim konceptom klase podrazumevaju samo jednu od mnogih analitičkih kategorija, često shvaćenu kao razliku u životnom stilu ili statusu, a ne kroz kategoriju eksploatacije, pa je vrlo često u istraživanju koriste samo deklarativno, dok su problemi identiteta, polnosti i seksualnosti nešto što izbija u prvi plan. Zbog toga Rozmeri Henesi značajan deo kritike usmerava upravo na kritiku postmodernog feminizma i kvir teoriju.

Feministički pristupi odlikuju se značajnim razlikama. Zbog toga su i feminističke interpretacije međusobno različite. I ne samo da su interpretacije različite, nego su i suprotstavljene. No, vrlo često razlike u samim interpretacijama, *de facto* su razlike samih feminizama – koncepcije vlastitog subjekta i objekta istraživanja, a u vezi sa tim i koncipiranja vlastite istraživačke metode. U stvari, interpretacija vrlo često najviše govori o samoj sebi, mada sebe retko čuje, ali ne znači da ne govori i o onom što se istražuje i da ne treba sagledati drugačije interpretacije, naročito ako istraživanju doprinose sopstvenim perspektivama. Ako i ne pružaju ništa novo, a novina nije uvek nužna, onda makar mogu da skrenu pažnju na nešto što je toliko očigledno da je bez razloga (p)ostalalo samorazumljivo.

LITERATURA

Gullan-Whur, Margaret, *Spinoza and the equality of women*, <http://Spinozaauthor.wordpress.com/books-by-Spinozaauthor-margaret-gullan-whur/articles-on-Spinoza-by-margaret-gullan-whur/Spinoza-and-the-equality-of-women/>

Hennessy, Rosemary, *Profit and Pleasure Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London, 2000.

Israel I, Jonathan, *Radical Enlightenment Philosophy and Making Modernity*, Oxford University Press, New York, 2001.

Jarret, Charles, *Netherlands in the seventeenth century*,

http://books.google.rs/books?id=FzEqPCS0zWoC&pg=PA5&lpg=PA5&dq=Spinoza+about+slave+trade&source=bl&ots=_E1oksl4wd&sig=HPwQ1xX0uk6ZUz3AxJkYXBuFCh4&hl=sr&sa=X&ei=WsvAUbi8Msn4QSR6oGYBg&ved=0CIMBEOgBMAk4FA#v=onepage&q=Spinoza%20about%20slave%20trade&f=false

Moira Gatens, *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, edited by Moira Gatens, *the Pennsylvania State University Press*, 2009, USA

Monteskje, Šarl, *O duhu zakona*, Tom 1, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

Perović, Milenko, *Filozofija morala, Cenzura*, Novi Sad 2013, str. 30

Postma, Johannes, *The dimension of dutch slave Trade from Western Africa*, <http://www.jstor.org/discover/10.2307/180853?uid=3738928&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102439678197>

⁴⁵ Hennessy, Rosemary *Profit and Pleasure Sexual Identities in Late Capitalism*, Routledge, London, 2000.

Spinoza, Baruh, *Etika : geometrijskim redom izložena i u pet delova podeljena*, Kultura, Beograd, 1970.

Spinoza, Baruh *Politički traktat*, Kultura, 1957.

Spinoza, Baruh, *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd, 1957.

Ward, Lea, *Benedict Spinoza on the Naturalness of Democracy* <http://ojs.unbc.ca/index.php/cpsr/article/view/242>

MILENA STEFANOVIĆ
Novi Sad

IN THE WAKE OF THE LAST PARAGRAPH
OF *POLITICAL TREATISE*

Abstract: The paper deals with the issue of Spinoza's *Political treatise* referring especially to his understanding of political rights of citizens. This includes clarification of the meaning of the term citizen, in relation to the categories of people he considers non-citizens or derived citizens. The authoress focuses on feminist positioning of this problem in Spinoza's philosophy, and attempts to develop a feminist interpretation through intersection of concepts such as gender, class and race. This implies a different epistemological and methodological approach to this issue and its extension to the groups of people that Spinoza denies citizenship status – therefore the feminist analysis includes the analysis of status of women, slaves and servants who work as slaves for a living. It will be explained that Spinoza's views are the result of his concept of natural law as a power or force, as well as his apprehension of political substance regarding the factual situation and experience. Throughout the analysis of the historical situation in Netherlands at that time, which was among other things marked by the slave trade from Africa, the authoress tries to clarify the last paragraph of the *Political treatise*.

Keywords: black page, natural right, power, experience, citizens, slaves, women, feminism, class

Primljeno: 12.2.2013.

Prihvaćeno: 22.3.2013.